

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 349.41 (477) (091)

МІСЦЕ ХАНСЬКИХ ЯРЛИКІВ ТА СУЛТАНСЬКИХ ФІРМАНІВ СЕРЕД ДЖЕРЕЛ ПРАВА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Е. Ванієв

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: orioncrimea@ukr.net*

Досліджено роль ханських ярликів та султанських фірманів як джерел права та документів, які діяли у межах правового поля Кримського ханства при регулюванні земельних правовідносин та механізми їх функціонування й застосування на практиці.

Ключові слова: нормативний документ; правозастосування; земельна власність.

Історія України охоплює не тільки події життя та боротьби українського народу – її важливою складовою також є й історія народів, котрі здавна заселяли суміжні території, впливаючи на формування українського етносу, а також тих, які мешкали на теренах сучасної України. Одним із таких був кримськотатарський народ, який створив державу Кримського ханства. Досвід розбудови ханської держави, функціонування її правової системи цікавий й сьогодні як об'єкт історико-правового вивчення. Дослідження ролі та місця ханських ярликів та султанських фірманів серед інших джерел мусульманського права допоможе нам краще пізнати процеси юридичного та державного життя Кримського ханства у контексті сьогоденної розбудови Української держави.

З-поміж великої кількості наукової літератури та монографій, присвячених дослідженню історії Кримського ханства, є мало такої, що розглядає її в історично-правовому аспекті. У своїх працях О. Гайворонський, В. Смірнов, В. Возгрін, аналізуючи історію держави, приділяють недостатньо уваги розгляду права ханства. Отже, серед наявних досліджень майже немає таких, які вивчають одне з джерел права, діючого у Криму за тих часів, – ханських ярликів. Їм у контексті розглядуваних тем відведено небагато місця у роботах історичної та історико-юридичної тематики.

Метою статті є дослідити роль, яку займали ханські ярлики та султанські фірмани у правовому та державному житті Кримського ханства.

Вивчаючи ханські ярлики та султанські фірмани, доходимо висновку, що своїм змістом вони вказують на відомі за тих часів види власності та механізми їх реалізації. Основними реквізитами ханських ярликів були: ім'я хана, який його видавав, та кольорова тамга (червона, синя, золота або чорна), що ставилася наприкінці документа. Науковець В. Григор'єв висловив думку, що «кількість разів, скільки прикладалася тамга, співрозмірювалася із повагою до тої особи, якій давали скріпленій ними лист» [1, с. 344]. Він же зазначив, що «за кольором прикладеної до листа тамги, й сам лист називався іноді просто назвою цієї тамги» [1, с. 344]. На найважливіших ярликах (або, скоріше, на ярликах до найповажніших осіб, яким його видавали), завжди стояла червона тамга. Реалізуючи владні повноваження у якості голови держави та регулюючи земельні відносини у кримському ханстві, хани видачею ярликів надавали землю своїм підданам у

власність або в оренду, підтверджували право власності за особами, які мали законні підстави на володіння вказаними землями та продовжували строк їх володіння, відбирали земельні ділянки в незаконних власників. За дією у часі ханські ярлики поділялися на постійні та тимчасові, їх територія у широкому розумінні розповсюджувалася на всю територію Кримського ханства.

Підставами для набуття права власності на землю у період Кримського ханства вважали:

– меват (зайняття вільної землі);

– ярлики попередніх ханів, що підтверджували право власності за певною особою;

– плата за ярлик.

В усіх випадках ханські ярлики виконували такі функції:

– правовстановлюючу. Їх видання створювало правочин, за яким особа, котрій він видаваний, отримувала право володіти та розпоряджатися на власний розсуд вказаною в акті земельною ділянкою;

– правозмінюючу. Хан міг відібрати земельну ділянку в однієї особи та передати її іншій – у такий спосіб, змінювався набір прав та обов'язків, яким володіла кожна з осіб до видання такого ярлика;

– правоскасовуючу. Своім ярликом хан міг відібрати земельну ділянку в її володільця відповідно він переставав бути активним учасником земельних відносин щодо цієї ділянки;

– охоронну. Своєю роботою шляхом видання відповідних ярликів хани охороняли законні інтереси осіб, які правомірно володіли земельними ділянками на законних підставах;

– доказову. При розгляді справ на суді ханським ярликам віддавали перевагу перед іншими родами доказів [2, с. 26].

У Кримському ханстві найбільшим попитом користувалися землі, на яких були розташовані пасовиська або колодязь, що пов'язано із життєвою важливістю та необхідністю цих об'єктів для ехалі джемаат¹, що й формувалася навколо них. Тому, нерідко й сама джемаат, поряд із фізичними особами, ставала стороною, якій видавався ханський ярлик. Саме з цієї причини більшість із залишених ярликів стосувалася саме відводу земельної ділянки із пасовиськом або колодязем, причому у документі детально описували межі землі, яку жалували.

Дослідження цих актів свідчить, що видача ярликів завжди відбувалася «знизу» – хан жалував землі прохачам з-поміж своїх підданих за формулою «відводу коня» – відголосу часів, коли за видачу ярлика зазвичай прохач ханові підводив кінь (натуральна форма плати за милість господаря) [2, с. 26]. Пізніше вона була замінена на грошову – у кожного ярлика була своя ціна залежно від корисності землі та стану прохача. Якщо вивчати тексти ярликів із формально-юридичного погляду, ми бачимо, що джерело повноважень хана щодо їх видачі походить з ісламської концепції, згідно з якою головним власником усіх земель є Аллах [3]. Проектуючись на людські стосунки, його заступником на землі є хан, який успадкував усі встановлені ісламом та шаріатом права розпорядження землею, залишаючись при цьому підданим Аллаха поряд із іншими мусульманами. Хоча вчений Н. Торнау й висловив думку, що «право хана на розпорядження вільною землею складає спадок деколи розповсюдженого погляду на хана як на верховного розпорядника загальноплемінним надбанням» [4, с. 63] та «іслам,

¹ Мешканців общини (кримськотатат.)

виробивши особливий погляд на вільну «мертву землю», верховним розпорядником її проголосив світського государя» [4, с. 63], однак вона слушно лише у тому значенні, що така влада хана вписувалася у ісламський світогляд і тому її визнавали правомірною, адже й світогляд мешканців ханства теж був ісламським – отже, у певному сенсі народ санкціонував ханську владу.

Ханські ярлики юридично закріплювали такий стан земельних відносин, що вже фактично склався у межах джемаат² на певній ділянці за принципом меват [5, с. 377], який дослідник Г. Блюменфельд називає принципом «оживлення мертвої природи» [2, с. 29], а в арабських джерелах він характеризується терміном «кабд» [6, с. 111]. Їх можна поділити на такі види:

– підтверджуючі. Так, хан Мехмет Гірей підтверджував власним ярликом право володіння землями в означених межах села Черкес-Кобазі [7, с. 92] за самим селом. Ймовірно, тут малася на увазі саме джемаат вказаного села, яка від свого імені регулювала земельні відносини на вказаній території. Підстав припускати, що село закріплювалося за певною особою немає, оскільки у такому випадку про це прямо було зазначено в ярлику. Наприклад, у ярлику хана Сахіб Гірея, що виданий на ім'я Ак-Кучук бея, у якому вказаній особі жалується право володіння територією із колодязем [7, с. 86].

З-поміж інших подібних актів виділимо так звані мюльк-нааме³. Такі видавав, наприклад, султан Газі Гірей селам Ченкерчі та Чіпчак у особі її представників (джемаат. – Авт.), яким хан фактично продовжив право власності на територію її ехалі з часів хана Сахіб-Гірея [7, с. 89, 90]. Окрім того, хан Девлет Гірей видав мюльк-нааме Тан Атмиш Авдаману на земельну ділянку [7, с. 91]. Фраза «обвівши бороною землю» дає підставу припускати, що цією ділянкою вказана особа заволоділа за принципом меват. Як бачимо, видача подібного роду ярликів набула розповсюдженості у Кримському ханстві.

– встановлюючі. Такі, зазвичай, видавали при сплаті певної грошової суми та «підводу коня». Так, хан Сахіб Гірей видав ярлик Хайдар бею за 35 тисяч акче за землю у вічне спадкове володіння [7, с. 87]. Отже, можна підсумувати, що при регулюванні земельних відносин у Кримському ханстві розрізнялося постійне та тимчасове (у формі оренди) володіння, а також виділялося спадкове. При цьому, за ісламською концепцією, всі мусульмани були саме користувачами землі, й у жодному випадку – її власниками. Усі операції із землею: купівля, продаж, оренда, спадок, дарування, обертання у вакуф – проводили з урахуванням того, що головним власником землі є Аллах. Ним же видано ярлик Садир-Ахмеду на прісний колодязь за 2 тисячі акче [9, с. 676].

Хан Мехмет Гірей видав ярлик Ахмету Одабашу, яким цій особі перевидано у власність земельний маєток з казенних земель. Таким способом, Ахмет Одабаш набув собі власність хоча і з вільних земель, але не за принципом меват. Хоча ми не бачимо ярликів, що видавали землі мешканцям-немусульманам, але можна припустити, що хан видавав такі ярлики й особам інших конфесій.

Оскільки Кримське ханство у XV столітті стало васалом Оттоманської імперії, на його території діяли й фірмани турецького султана. Причому вони діяли не на всій території, а лише на тій, яка перетворювалася на султанський домен – переважно, це були землі південнобережжя Криму, Феодосії, Судака та Керченського півострова. Землі домену мали назву ер міріє султаніє. За даними Ф. Лашкова,

² Общини. – Авт.

³ Кріпосний акт (кримськотатат.).

султанський домен простягався від Інкерману до Керченського півострова, займаючи весь південний берег Криму, у тім числі північний схил Таврійських гір [8, с. 41]. До його складу входило 4 великі міста: Кафа, Судак, Мангуп та Чуфут-Кале, які утворювали 3 кадалика (Кефійський, Судацький та Мангупський), а також 111 сіл [8, с. 41]. Найчисельнішим був Мангупський кадалик, який налічував 90 сіл [8, с. 41]. Окрім того, до складу домену входили земельні ділянки, поля, пасовиська, ліси та річки, розташовані на території вказаних адміністративних одиниць. Володіння доменом султан реалізовував шляхом надання спеціальних повноважень беглер бею, якого зі Стамбула особисто призначав султан або за поданням кримського хана. На цю посаду могли призначати як турків, так і кримців, як відбулося, за свідченням Ф. Лашкова, у 1768 році [8, с. 41], оскільки кримський хан міг призначити лише зі своїх підданих, яких він добре знав. Він міг за них ручатися перед султаном. Ф. Лашков відзначив, що правовий режим регулювання земельних відносин в ер міріє султаніє майже нічим не відрізнявся від правового регулювання ханських земель. Статус земель був іншим лише з урахуванням особи господаря. Якщо податок з ханських земель йшов у казну хана, то податок (ушр. – Авт.) з ер міріє султаніє спрямовували у Стамбул. Ці землі використовував султан у якості важеля впливу як на самого хана шляхом введення власного режиму керування на Південнобережжі Криму, так і здійснення володіння шляхом роздачі ділянок на землях домену власним підлеглим за правом іктаа істірфак. Султан постійно тримав при собі у якості гостя, а фактично – в статусі заручника одного з близьких родичів хана. Траплялися випадки, коли невдоволені діями або рішеннями кримського хана беї та мурзи намагалися оскаржити його вчинки в султана. У разі задоволення їх вимог, султан міг стратити свого заручника, що нерідко призводило до втрати ханом своїх повноважень. Це давало змогу впливовим беям та мурзам привести до влади свого кандидата з роду Гіреїв.

Більшість осіб на султанських землях були наймачами. У цьому випадку податок виступав обов'язковою орендною платою за користування землями. Ф. Лашков виділяв так зване право макту, яке він відрізняв від звичайної оренди [8, с. 42]. Учений навів такий аргумент, як незначність та необов'язковість платні за землю, яку він розглядав як прийнятий на Сході звичай подарунку у вигляді вдячності за добру справу, а не як повноцінну орендну плату. За макту землі отримували переважно службові особи. Значно рідкіснішими були пожалування земель у іктаа темлік. Це було не вигідно султанові. У такому випадку він не міг регулярно отримувати з цих маєтків податок, який становив одну зі статей його прибутку. Відмінність між іктаа темлік та іктаа істірфак полягала у суб'єкті користування та підставі пожалування. Якщо іктаа темлік реалізувався у якості оренди звичайних підданих султана та службовців, то іктаа істірфак був орендою військовими особами, яким дарували землі за їхні військові заслуги. Джерелами права на землях домену були Коран, шаріат та фірмани турецького султана, за якими він дарував землі, утворюючи вищезазначені форми власності. Ярлики кримського хана не мали на землях домену юридичної сили. За Кораном, кримці-селяни могли скористатися принципом займанщини (меват. – Авт.) та володіти землями на праві приватної власності (мюль. – Авт.). Мюльк не звільняв їх від обов'язку сплати податку. Він лише дозволяв їм міцніше закріпитися на зайнятій ділянці. Мюльк виступав юридичним механізмом захисту від зазіхань інших осіб, які мешкали у межах домену. На цих землях було легітимізовано і заповідання вакуфів на користь духовних закладів. Користування землями вигону та лісу було таким самим, як і в межах Кримського ханства. Воно здійснювало спільно джемаат

сіл за принципом раціонального використання земель. Це суворо контролювали інші члени джемаат, у тім числі родину самої особи. Порухники принципу позбавлялися права користування земельними ресурсами. Отже, султанському домену були притаманні такі риси: 1) суб'єкт володіння – турецький султан; 2) суб'єкти користування – кримці-селяни та султанські підлегли, яким були пожалувані землі; 3) територія – південнобережжя Криму; 4) особливий правовий режим – землі належали правителю іноземної держави. Також П. Надинський характеризував султанський домен як «приватну спадкову власність» [10, с. 99].

На території султанського домену всі види відносин регулювали шляхом видання турецьким султаном спеціальних актів – фірманів. Хан підносив прохання султанові від зацікавленої особи, й за наявності юридичних підстав, їй видавався султанський фірман. У Кримському ханстві вони виконували ті ж самі функції, що й ханські ярлики. У власних фірманах султан Мухаммед IV надав у користування усі землі Південного Берега хану Субхан Газі Гірею [8, с. 100]. Зі змісту фірмана випливає, що хан став власником цих земель як голова своєї держави за принципом меват – після смерті їхнього колишнього власника Муртази Али, а султан санкціонував цей юридичний факт у документі. Він же видав фірман Осману на керування на правах оренди селом Буджукай, що було незаконно відібрано в нього [8, с. 101].

Дослідивши функціонування ханських ярликів та султанських фірманів у Кримському ханстві у сфері земельних відносин, ми бачимо, що вони відігравали важливу роль у цій державі. Зазначені відносини ці документи регулювали на засадах законності, розумності, справедливості, прихильності ісламу та шаріату, поваги до суверенітету іншої держави, раціонального використання земельних ресурсів. Завдяки їхньому практичному застосуванню земельні відносини набули широкої розвиненості: особливо при регулюванні інститутів меват, купівлі-продажу та оренди. Вони уможливлювали участь у відносинах не тільки фізичних осіб мусульманського, або іншого віросповідання, але й, так би мовити, колективної особи – джемаат. Набувши широкого розповсюдження, вони стали важливим речовим доказом при судовому розгляді земельних та майнових справ, а також корисним практичним інструментом при регулюванні земельних відносин і представляють важливу юридичну пам'ятку мусульманського права, що діяло у ханській державі.

Список використаної літератури

1. Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея / В. Григорьев // ЗООИД. – 1844. – № 1. – С. 335–337.
2. Блюменфельд Г. Р. Крымскотатарское землевладение (историко-правовой очерк) / Г. Р. Блюменфельд. – Одесса, 1888.
3. Кулиев Э. Коран / Кулиев Э.; пер. с араб. – М.: Умма, 2004. – 798 с.
4. Торнау Н. О праве собственности по мусульманскому законодательству / Н. Торнау. – 1883.
5. Нирша В. Сахих Аль-Бухари, сост. имамом Абу' ль Аббасом / В. Нирша; пер. с перс. – М.: Умма, 2005. – 959 с.
6. Мусульманское право. Библиографический указатель по мусульманскому праву и обычному праву народов, исповедующих ислам / [сост. Э.Урусова, Ю. Иванов]. – М.: Марджани, 2010. – 320 с.
7. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымскотатарского землевладения / Ф. Лашков // ИТУАК. – 1895. – № 22. – С. 82–116.
8. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымскотатарского землевладения / Ф. Лашков // ИТУАК. – 1896. – № 24. – С. 72–138.

9. *Негри А.* Крымские ханские ярлыки / А. Негри // ЗООИД. – 1848. – № 2. – С. 675–680.
10. *Надинский П. Н.* Очерки по истории Крыма. Ч. 1. / П. Надинский. – Симферополь. : Крымиздат, 1951. – 229 с.

References

1. Grygoriev, V. (1844). The dockets of Tokhtamysh and Seadet Giray. *The notes of Odessian society of history and antiquities*, 1, 335–337.
2. Blumenfeld, G. R. (1888). *The Crimean tatars landowning (historical-law study)*. Odessa.
3. *Koran*. The translating of Kuliev, E. (2004). Moscow. Umma, 798 p.
4. Tornau, N. (1883). *About the ownership on Islam legislation*.
5. *Sahih of Al-Bukhari*. The translating of Nyrsha, V. (2005). Moscow. Umma, 959 p.
6. Urusova, E. A., Ivanov, I. V. (2010). *Islam law*. Bibliographic index on Islamic law and customary law of Islam nations. Moscow. Marjani, 320 p.
7. Lashkov, F. (1895). The collection of documents about history of Crimean tatars ownership. *The news of Taurian science archive commission*, 22, 82–116.
8. Lashkov, F. (1896). The collection of documents about history of Crimean tatars ownership. *The news of Taurian science archive commission*, 24, 72–138.
9. Negri, A. (1848). The dockets of Crimean khans. *The notes of Odessian society of history and antiquities*, 2, 675 – 680.
10. Nadynsky, P. (1951). Essays about history of Crimea. *Vol. 1. Simferopol. Crimean publishing house*, 229 p.

*Стаття: надійшла до редакції 15.04.2016
прийнята до друку 20.04.2016*

POSITION OF KHAN'S DOCKETS AND SULTAN'S FIRMAN AMONG SOURCES OF LAW IN CRIMEAN KHANATE

E. Vaniev

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, UA – 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: orioncrimea@ukr.net*

In the article we analyse role of khan's dockets and sultan's firmans as sources of law and documents, which were legitimized in the borders of legal field of Crimean khan's state in the regulation of land law relations and mechanisms of there functioning and using in the practice. The law system of Crimean Khanate had a some structure which was based on Islam. But, the formal documents were also used on law and court practice. One of them were khan's dockets and sultan's firmans in the sphere of land relations.

The main props of khan's docket were khan's name and a colour tamga. Nowadays it's a print. Tamga was the index of dicket's power. Tamga was differenced on red, blue, gold and black. The main law power had a red tamga. The number of tamga's using on one docket was the index of respect to man, who get a docket.

For the acting in time dockets were differenced on constant and temporal. Khans issued a dockets for the provision land in property or in rent for their subjects, reaffirmed the ownership, prolonged the term of land possession, take away the steades of illegal owners.

The issuance of dockets always occurred «underarm». Namely, the subject petitioned before khan for the allocation of the ownership of the land for the formula «horse carts». It was connected with the times when petitioner for requesting of his execution sumed the horse to

khan. In the latest times of Crimean Khanate subjects pay money to khan for issuance the docketts in their favor.

In Crimean Khanate land possession was differenced on constant, temporal (in the rent form) and legacy. Khans issued docketts in all kinds of land possession. The khans docketts legally secured that kind of ownership, which was formed on the territory of Crimean tatars community for the law of freehold.

In the XV century Crimean Khanate was the vassal of Ottoman Empire. Ottomans grabbed the territory of South Coast of Crimea. It territory was a domain of Turkish sultan. Monarch issued on this territory acts, which named firmans. By their nature, they almost indistinguishable from khans docketts. Difference was that subjects addressed with their petition to Turkish sultan, because this lands was in empire jurisdiction. Sultan appointed a manager, who formally controlled south coast lands in behalf of sultan.

We investigated that thanks the practical using of khans docketts and sultan firmans the land relations was extensive progressed, special in the law regulation of Land freehold, rent and purchase and sale. This relations was regulated in monarch documents on the principles of justice, reasonableness, values of islam, rational using of natural resources. The documents regulated the relations of physical and collective subjects in Crimean Khanate. Khans docketts and sultan firmans used as legal authorities in the Crimean courts.

Keywords: normative document; law using; land ownership.